

Mykola Kostiuk
Downsview, Ontario, Canada
1 March 1996
Questioned by Karel C. Berkhoff
Transcribed by Maryna Kravets

Side 1

К. Ну, то я, я радий, що, що Ви до нас приїхали, почуємо...

Б. Дякую Вам...

К. Я працював в школі...

Б. Будь ласка, я хочу Вам зараз спочатку запитати...

К. Хто я є.

Б. Скажіть, будь ласка, як Вас звати.

К. Хто я є. Микола Павлович Костюк.

Б. Коли Ви народилися?

К. 21-го лютого 1915-го року. То мені вже минуло вісімдесят один рік.

Б. Так. А де Ви народилися?

К. В Дніпропетровську.

Б. В місті?

К. Уєа.

Б. Ваші батьки, чим вони займалися?

К. Батько спочатку був вчителем, а потім, як почали тиснути, щоб він... він читав проти Бога, проти релігії, то він покинув школу і висвятився й... щоб бути проти, знаєте, такого. Ну і був священником, priest. Уєа.

Б. А він не... не працював в церкві?

К. Уєа, він працював, поки його заарештували. Бо як мене вже німці забрали, то він ще 10 років відбув на Сибірі, а потім... Перший раз..., перший раз його заарештували як в 1926-му році, ще під час НЕПу, тоді казали “НЕП.” А тоді другий раз, то він сидів в Кривому Розі в тюрмі півтора року, а потім вернувся, приніс повно вошей. А в 29-му забрали його на 15 років.

Б. А сказали, чому...? Що він...? Чому...?

К. А-ах, уєа, я не знаю, мене на суд не пустили, бо я був 14 років тоді. Так мені сказали, що ти—нас було шестеро дітей, крім мене, такі, що вдома були з мамою, а тата судили цілу добу, двадцять чотири години, і мене не пустили, бо кажуть: “Ти маєш бути з дітьми дома,” бо мама була на суді. А старший брат і старша сестра не жили вдома, тільки були десь геть далеко. То тоді маму принесли додому, бо цілу добу судили і дали 15 років, висилки, вони казали. І тоді зразу з суду, додому не пустили попрощатися з дітьми, з мамою, а прямо на станцію і на потяг, на Сибір. То тоді мама зімліла, втратила свідомість, і маму принесли дівчата, бо тато мав хор, і хористки принесли маму на руках додому, мало що жива. Тоді бігали там, лікарів не було, а бігали й нашли десь валер’янові краплі, маму відживили. І за двадцять чотири години ми мали все покинути, тільки те, що стоїш, і ми так і зробили.

Б. Так то було...

К. В 29-му році. Ну, і багато вивозили на Сибір. А якійсь добрий був чоловік, із тих,

Комітет незаможного селянства, то так скорочено КНС, то він уночі постукав, і мама питає: “Хто?” А він каже: “То я, голубочка,” бо вони разом росли, змалку. І він десь там... комуністи хотіли і маму вивезти з дітьми, а він боронив, скільки міг. То він їй, мамі, казав: “Я боронив тебе, голубочко, але чи то pomoже, я не знаю.” І маму не вивезли. То, очевидно, що помогло. А других повивозили. І там погинули. Ну, мій дядько, дядько Тиміш, загинув на Сибірі, відбув 10 років, батьків молодший брат. А тоді і вже як 10 років відбув, то він пішов до канцелярії і каже, що “Вже 10 років, дайте мені папери, я поїду додому.” А вони йому не дали: “Ніколи ти не поїдеш, тут твоя Україна.” То він був механік, вони потребували механіка, і кажуть: “Ти ніколи додому не поїдеш.” То він за півтора місяця помер. То дядя Тиміш. А дідусь у тюрмі помер, у Дніпропетровську, в 33-му році. Також все, все забрали в нього. Дядя Тиміш, забрали на Сибір, а в дідуся все забрали і пустили його, а він крутився, крутився, і все його до рідного тягнуло, до хати, і вони тоді його послали в тюрму, і він там загинув. Уєа. Ну, а... то було життя, то було життя.

А тоді прийшов, вони казали “представник уряду.” Двадцять чотири години пройшло, і він прийшов до нашої хати, а мама хвора і лежить, а він каже: “Чьо ти, сволоч, лежиш? Ти знаєш, що в двадцять чотири години ти маєш покинути все.” А мама каже: “Ми не маємо куди йти. Ніхто нас не хоче, всі бояться нас.” Тоді він каже мені: “Ти чого стоїш? Ти знаєш, та, хата Співухіна?” Така була якась ненормальна жінка, не знаю, де вона поділася, хата було порожня, то каже: “То тепер можете там їхати до тої хати.” Ну, то я пішов, змушений був піти. І вікна повибивані, так що я напхав мішки соломкою і позатикав ті вікна, дірки, і тоді там нагрів, щоб діти... бо то одне було таке, що ще маму грудь смоктало: найменший 29-го року, Віталій, мій наймолодший брат. Так що було. Але у мами молока не було, не мала чим давати дитині їсти. То одна старенька бабуся, сусідка, ховаючись, щоб ніхто не бачив, бо то невільно було нас підтримувати, допомагати нам. То вона йшла через наш двір і кожний день ставила пляшку з молоком у кущу, бузок, у сніг, а ми пильнували і зразу забирали, щоб та пляшка не замерзла, і тоді нагрівали, і то так мій братік харчувався тим чужим молоком, бо мама в груді не мала. Ну, а...а так...так було. Дуже тяжко, тяжко, тяжко, тяжко. Люди нам співчували, але не... не могли відкрито.

Б. Пане Костюк, ще раз... Скажіть, будь ласка, пане Костюк, до війни, що Ви знали про Німеччину?

К. Ну, я кажу, що я знав, тому що я вчився німецьку мову. Ну, а як географію вчив, то я знав, я знав, що Австрії аншлюс зробили; тоді знав, що Данціг забрали; тоді знав, що напали на Польщу і советський уряд поїхав забрати Волинь—то то все на наших очах відбувалося, Галичину, і Закарпаття, Буковину. Ну, а потім вже до на прийшло.

Б. А чи Ви тоді думали, що буде війна з Німеччиною?

К. Уєа, по всіх, по всіх тіх, пропаганді, що цілий день і ніч торохтіли по радіо, то певно, що так. Усі вчилися воєнного ремесла. Кожний школяр носив “Готов до війни.” Учили таке?

Б. Так.

К. Ото. ГПО, ВХА {?}. Я не мав того нічого, бо як мій тато був священником, то ми

були так якби ворожі, і до нас ніхто того не пропонував. Я не був ні в комсомолі, ні в партії. А ті всі, хто не вчився на..., гонений, то він все то ліз туди і тішився тим.

Б. Тобто люди думали, що буде війна?

К. ...буде війна. Вони не тільки думали, а вони знали, що буде, але в який спосіб?

Ніхто не думав, що німці нападуть на, той...

Б. Вони думали, думали навпаки.

К. ...навпаки буде, а воно й німці навпаки. Розвідка їхня чи що показала, що як прозвіаєш, то на тебе нападуть. Ну, то вони пішли перші. Я так думаю.

Б. А чи Ви пам'ятаєте, де Ви були, коли Ви чули про те, що Німеччина напала на Радянський Союз?

К. Отже я, я був... Я працював у школі...

Б. Ким?

К. Електриком і завідуючим господарством. То велика школа, десятилітка. То перед війною ми мали бомбосховище в підвалі, у школі, таке, що уключити його і буде; гази..., ніякий газ не пройде туди, бо то все фільтри. Вони знали. І стеля, чотири поверхи школа була, так що останнє, дах, дах і стеля, то було з цементу зроблено, бо то там повно дітей, скажім 500-700 дітей. Так як бомба б упала, вони готовились, бо бомба якби впала, то розірвалася б на стелі, не аж у підвалі. І прийшов раз директор і мені каже, що "Ви є електрик, так нам треба, щоб був комендант бомбосховища. І ось нема кращої кандидатури, як Ви." Ну, і то не за плату, а так добровільно, безкоштовно. Ну, то каже, що "Ми Вас пошлем до школи, і Ви навчитесь, знатимете, як обслуговувати бомбосховище, бо там є фільтри, там машинерія всяка є, то щоб Ви все то знав, то ідіть до школи, на роботі не будьте, а Вам буде плата йти." І там... я так пару місяців ходив. Як то костюми ті протигазові всякі, маски, всяка теорія про... про всякі гази там, іпріт, багато тих всяких отруйних газів, гірчиця... Ну, і... і так було, а тоді одного разу прибігає до нас директор, він ніколи в мене в хаті не був, через дорогу, а мій наймолодший брат каже: "Коля, директор до нас іде." А я не хотів, бо він мене питає: "З ким ти живеш?" Я ж казав: "Бабуся," а нас було і тато був, і мама, і повно дівчорі, і в хаті ікони, а він безбожник, комуніст, так що я не хотів, щоб він до хати зайшов і побачив те все. Тоді він би знав, що я йому весь час брехав. Так я так на дверях став і майже загородив йому, щоб не зайшов до хати. А він так на мене дивиться і каже: "Що нового?" А я дивлюся на нього: "Що? Якого нового?" Я кажу: "Як нового?" "А що, ти нічого не чув?" Кажу: "No. А що... що...?" А він каже: "Війна!" А я кажу: "Війна?!" Так я думав, що він хоче подивитися, що я зразу підскочив з радощів, бо могло й таке бути, знаєте, спровокувати такий мій той, що я за..., яка моя реакція буде. Я кажу: "No, я не чув." А він тоді каже: "Як не чув? Кожного дня ти мені розказував новини, по радіо що ти чув, а сьогодні не чув?" А я думаю: "Уеа, я тобі зараз покажу." То як раз то так випало: коло нас будували великі будови і рили на підвал яму, і мій стовп, бо то не було радіо, що уключив, а тільки speaker був у хаті, гучномовець...

Б. Я знаю.

К. То дротик ішов до хати і тоді по дротику чути. А там як той, яму рили, так мій стовп завалили. Вони лишили на землі... земляний стовп, а дощ пішов, воно розкисло і завалилось. Так я його взяв, повіз {sic} і той, показав йому: "Ось чого не чув." А він

тоді каже, що “Так, це дуже чесно. Ти казав, що не чув, і ось завалено, нема.” А тоді каже: “ Я піду до учительки там, вона має короткохвильевий, такий, що без дротів.” А мені каже: “Якщо вже війна, то зразу ідіть до бомбосховища, щоб уже готувати.” Бо там ще фільтрів не було. Так оно було і, і я вже тоді мав, мав бути там, коли мене тільки потребували, бо тільки через дорогу, близько. То зразу приїхали майстрі, давали фільтри закладати, урухомлювати, бо там щось таке не було викінчено.

І тоді якимось було, що мав приїхати якийсь інспектор, перевіряти ту всю, бомбосховище, чи електрику, чи фільтри, я не знаю, що він мав перевіряти, але з Відділу народної освіти. А то прийшов, і він там ніколи не був у нас, і він прийшов, заглядає кругом, і його комсомольці накрили, що він є шпигун.

Б. Арештували.

К. Так, і тоді позвонили до... до міліції. Приїхала міліція, і його забрали ув районну той, канцелярію. Ну, а мене питають (бо він мав до мене приїхати), а мене питають: “Хто мав приїхати?” Я кажу: “Я не знаю!” Так того забрали до війська, що мав приїхати. Бо то ж мобілізували кожний день багато {?}, так прислали якогось нового, і він... Я його не знав, ні прізвища, і ніколи його не бачив. Якби той, що попередньо, то я його знаю, {слово нерозбірливо: у землицю? у зеницю? Кузомлуця??}, а то прислали нового чоловіка. Але то було смішно, йойойой. І аж тоді пустили, перевірили все, що він замість того, щоб пішов в армію, мав перевіряти щось. Отака була паніка.

Б. Дійсно була паніка?

К. Дійсно. Ну, тоді мали на дахах сидіти і дивитися, де бомба впаде, і вчилися, що, що тоді руками треба скидати її. Як то фосфорна, то вона запалює, то її треба додолу скидати. І на другий день уже кажуть, що ось хлопчик скинув руками бомби і хата чи що там не горіла. То таке було.

Б. А Вас не мобілізували? Так?

К. No.

Б. А чому?

К. No. Ну, я буду правду казати. Тому що я був сином священника, так мене не брали до війська. Мій старший брат в копальні робив. Вони казали “трудова армія.” Замість зброї, то йому давали лопату чи кайло, і він на Далекому Сході, аж там коло Владівостоку, вугіль копав.

Б. Так, так.

К. А мене—тому що в мене був зір слабкий або може ще чого, так у мене було написано “не воєннозабов’язаний,” на паспорті. Але як вибухла війна, тоді мене кличуть.

Б. До воєнкомату? Але як...?

К. До воєнкомату. Але, я пішов до воєнкомату, то було тридцять...

Б. В Дніпропетровську? Так?

К. Так.

Б. В місті?

К. В Дніпропетровську. То було і тридцять першого числа якогось місяця, мабуть... перед самим, перед самим приходом німців, десь може тиждень перед німцями. І я пішов і ще там зустрів вчителя, такий дуже близькорукий, що отак дивився, окуляри

мав, то він... І я окуляри і він окуляри. І він каже: “Що вони від нас хочуть? Тягнуть нас туди.” Він також не був військовозабо́в’язаний, то він отаково дивився близько. Ну, і ми там були, і тоді налетіли німецькі літаки. То було в школі, воєнкомат, знаєте, тимчасовий. І ми там були і раптом чуємо: налетіли літаки, тривога, гудки гудуть, і тоді кинули бомби. І попали у тій, потяг із оливою, і тоді ті, олива почала горіти і бочки одна по другій почали рватися. То небо застилило димом, чорним, і нам було нічим дихати. Іще зверху літав, строчив із кулемета. Як бомби поскидали, тоді згори йому видно, і літав і так...

То кожна школа мала окопи. То було перед війною, десь за рік вже окопи були кругом коло школ. Де багато народу, там були окопи: на заводах, всюди, і такі, що з дахами і з димарями, щоб дихати було, знаєте, чим. Не було там вентиляції, але натурально, уеа. І тоді ми усі потікали, бо то літає, строчить із кулемета, так ми потікали в окопи. І дим, не було чим дихати, бо то вітер ніс як раз на нас. І не... Тоді полетіли літаки і дим трошки розійшовсь, і чеюкають {sic? = гукають?}: “Виходьте всі, і будемо викликати прізвища, і тоді кожний буде обзиватися, до кого прийде.” Так що я також вийшов, чекаю, може годину чи півтори, і тоді моє прізвище покликали і дали мені що... воєнний білет забрали, а дали мені розписку, що зняття з учьоту, “обліку” казали, там написано було. Так що то в такий спосіб я...

Б. Просто вони хотіли провіряти, хто це за люди, які там сидять в окопах...

К. Но-по-по, вони всіх покликали, щоб перевірити.

Б. Так.

К. Але як раз уже тоді побачили, що то з того нічого не вийде, бо уже бомблять, і місто горить. То завод Петровського, завод Леніна, завод ДЗМО, Коксохім—всьо разом вибухло, у повітря. Підклали динаміт і знесли, бо не хотіли, щоб німці забрали все ціленьке.

Б. А всі заводи так...?

К. Так. Багато дуже заводів.

Б. А чи існував якийсь спротив проти цього...

К. Но.

Б. ...проти такого знищення?

К. Но, бо то давно було закладено, і там *партійні* сиділи, control гудзика, а тоді прийшов наказ: “Потисни гудзик,” і все полетіло. Так що навіть ніхто не знав, що то буде таке робитися.

Б. Населення нічого не знало.

К. Нічого не знало.

Б. А чи були жертви, людські?

К. Я думаю. Як хтось не попереджний, то, то загинув. Бо я далеко... Я був в школі, і зустріла мене одна й каже: “Тут є АСОВІАХІМ,” то каже: “Вони мають чигарки,” курити, і вона каже... (а я тоді кури́в), вона каже: Підем, я постараюся, щоб Вам дали цигарок.” І ми прийшли, а їх уже й сліду нема. Бо то рано, удосвіта, пішли туди, бо вони цілу ніч були, а то що... то вони поставили, знаєте, ті у школах чорні дошки, що писати крейдою?

Б. Так, так.

К. То вони всі дошки поклали на вікна—затемнення, бо як німці летітумуть, то

школа, багато вікон... Так вони всі класні дошки поставили на вікна. А я з нею йшов про... до тої кімнати, де цигарки були, і тоді зірвалося всьо, так вікна повилітали і ті дошки полетіли по коридорі, мало що не попало мені по голові і по плечах. Ну?... Щастя мав. І тоді, того ж самого дня, вже прийшли німці.

Б. А чи Ви можете щось сказати про знищення Дніпрогесу? Чи Ви чули про те...?

К. Но, я знаю, бо ми бачили на Дніпрі вода пішла, наниз. Бо ж вода піднята на 37 метрів у Запоріжжі. А до, до Дніпропетровська, я не знаю, може, може 15 метрів, що піднято. А тоді як взірвали, то вже Дніпро почав нормально йти, так як річка, так як і попередньо було перед будовою тою. Ну і так само я, як вийшов тут уже, на еміграції, Олесь, Олесь Гончар написав “Собор” і тоді той, “Людина і зброя,” книжка, то там було, що навіть Олесь Гончар приймав участь у тій, взірвати Дніпрогес, бо він був якимсь там офіцером, і то вони носили динаміт туди і все те. Уеа.

Б. То тіє {?}, прийшли німці. Ну, як це було? Що робило населення?

К. О, ще як не було німців, так бул[о] розпорядження, на кожному телеграфному стовбу: “Не роби запасу харчів,” бо то тоді все не стане, той, розберуть. Так що і справді, бо як найдуть харчі, то куля в лоб, таке було написано, на стовбах.

Б. А Ви бачили такі...?

К. Уеа, багато. Ну, і тим більше, що мій тато священник, сидів у тюрмі. І не дай би Бог найшли, що запас... То ми, ми просто боялися запас робити. І тоді на другий, на третій день вже не було чого їсти, зразу ж.

Б. Так, так.

К. Як у крамниці нема, то й в нас в запасу нема. Ну, і тоді я почув... Перед нами є місто Кам’янське, тепер воно називається Дніпродзержинськ, там де Брежньов відтіля походив, і то ж 35 чи 40 кілометрів. І я поїхав на велосопеді, 40 кілометрів, там же хліб можна було купити. Пекарня. Ну...

Б. А я чув про події в інших містах в Україні, що населення грабувало.

К. Oh уеа.

Б. Чи це було...?

К. Я бачив.

Б. Ви бачили?

К. Я бачив. У нас була фабрика-кухня, бо там на заводі Петровського робило 60 тисяч робочіх, і там кухня була, так називалася “фабрика-кухня.” Я там ходив також деколи їсти. Так жінки пішли там і все, що було їсти, все забирали. І там була може адміністрація якась, то ніхто нікого не слухав. Пхнули там когось без зброї, знаєте, і давай, несуть цілкоруч зерно, всяку крупу, квасолі. Тоді приїхав... приїхало може десять міліціонерів на конях. А то фабрика-кухня, я не знаю, чи два чи три поверхи була. Так баби там п’ять сот тарілок чи тисячі тарілок з того, тарілками почали кидати на поліцію, чи на міліцію, і я сам бачив, як міліціонери втікали геть, бо були б повбивали.

Б. Населення зовсім не боялося?

К. Ні. Їсти нема чого. То не то що не боялося: або-або.

Б. Це був страх перед голодом.

К. Голодом! Так, бо ж нема нічого. Казали: “Нема, не можна робити запасів.”

Б. А чим населення сердилося: про те, що, ну, нема, не було ніяких запасів або що...?

К. Ну то що...

К. Який був настрої? При цих...?

К. Таж певно, що паганий. А не... Скажім, тоді вже, як німці прийшли, то найшли, що сіль, 50 тон соли в підвалі там у крамниці, але вже така скам'яніла, що треба було довбати її зубилом. Бо вона там... підвал був сирий, і воно закам'яніло, і тоді я, я сам ходив, бо не було соли до хати. Ох уеа.

Б. Ну, як зустрінуло населення німців? Чи якийсь...?

К. Я не знаю, бо я не був там, де, скажім, населення... Думали, що то не буде гірше, як, як комуністи. Я й сам так думав. Ні? Було... Але що, як воно так робилося, що потім круто повернено було ж, бо скажім, у Кам'янському, ми почули найперше, в Кам'янському німці застрілили сто цивільних людей.

Б. Ще до приходу німців?

К. Прийшли і на другий день застрілили сто людей. І тоді... Бо то так: ішов якийсь офіцер, а якась чи то п'яна, чи комуністка затята, чи може ненормальна побачила: йде офіцер, і мала пістолю і стрілила і забила його. То зразу ловили по всіх вулицях сто чоловік і забили. Така ніби як осторога, що "Хто буде ще так робити, то ще сто заб'єм." І Ви знаєте, до того дійшло, що люди боялися дома ночувати, а йшли під контролю німецьку спати, а тоді на день вертатися додому, бо боялися, що можуть постріляти. Уеа. Ну, уеа, було страшне. А я їхав велосопедом, і хтось мене так підняв руку і зупинив. То й каже: "Що ти, чоловіче, робиш? Ти знаєш, що вже невільно ходити, а ти ще й десь і їдеш. На вулиці не має нікого бути, бо то же військова година," комендантська година, як то кажуть. А я не знав, бо ж... Тоді кажу: "А де ж я подінуся?" А він каже: "Тут є... в кожному є такий староста, і піди до нього, і він має Вас забрати на ніч до хати." Так що я до дядька не доїхав, десь може яких три-п'ять кілометрів, аж на другий ранок поїхав, як вільно було. Так. Тоді дістав хліба, такий сирий, мокрий, гливкий.

Б. А о котрій почалася комендантський час...? Комендантська година?

К. Я думаю, десь, мабуть, восьма вечора, ще не пізно, не аж так... Але ще ж видно було, літом. Може, може, сьома, я не пригадую. Але мені сказали: "Но, заб'ють!" Так було кругом написано: "Хто порушує ті правила, то буде розстріл."

Б. За німців в Дніпропетровську Ви жили, так?

К. Так.

Б. І працювали там і...?

К. А-а.

Б. ...чи не працювали?

К. Це цікаве також, цікаве питання. Я ж сам електрик. Так що я в інституті працював перед війною. Ну, а тоді перейшов до школи, бо я інституту {слово нерозбірливо}, то я пішов на медицину, а мені з моєї медицини не вийшло, тому що замість уряд мені платить пенсію, "стипендію" казали, то тоді мали платити за науку кожний один {?}. Не діставав стипендії, а навпаки за науку урядові плати. Так що я... І мій старший... [точніше] мій молодший брат учився в інституті, моя сестра молодша вчилася, і я думаю: "Як я їх не підтримаю, то вони мають покинути науку. Вони не мають ніякої кваліфікації на роботу, а я вже працював, то я буду робити, щоб їм помагати." І так і було. А тоді поміняли бухлатов {sic?}, ніхто нічого не робив, так що я пішов до міста,

побачив, що то бомбардовані будинки, і ті ліжка, що tubular такий, що мідні труби чи бронзові чи нікелеровані ліжка, так я з тих труб робив запальнички. Я робив всі шрубики, пружини, коліщата, все сам робив, цілком, complete. І тоді ніс на базар і продавав...

Б. І так Ви жили?

К. І за запальничку я діставав літру олії, або кусок сала, або пару десятків яєць, і... В мене така робота була добра, що я чув... Каже: “А де Ви минулої неділі були?” Я кажу: “Та я їздив на село муки дістати. А нащо?... Чого Ви?...” А він каже: “Я хочу запальнички.” “Так он скільки носять.” Каже: “No, такої гарної як Ваша немає. Тому я чекав, поки у Вас куплю.”

Ну, а потім я жив у будинку, і там називався “завідуючий будинку.” То він прийшов і каже, що є розпорядження німецьке подавати, хто яку професію знає, і коли народився, і прізвище, ім’я; то дістанемо книжку на хліб. І я думав, що то правда. А тоді покликали до, до роботи. І обдурили: замість книжки то дати, то до роботи покликали.

Б. А Вас теж покликали?

К. Уєа, я був електриком.

Б. Тобто Ви тоді, після цього, Ви працювали електриком?

К. Так.

Б. А Ви не зможете описувати звичайний день, скажім, почнемо з початку: Ви встанете і, ну, що Ви робили цілий день...?

К. Ну...

Б. О котрій годині, наприклад, Ви встали?

К. Я Вам скажу так. Це ж я Вам нагадував за професора Яворницького?

Б. Так.

К. Так я жив в одному кінці міста, а Яворницькі жили в другому кінці міста. І як прийшли німці, то німці захопили праву сторону Дніпра, а ліва ще була під совітами. І тому що Дніпропетровськ дуже індустріальне, важне місто, то совітський уряд сказав: “За всяку ціну відбити Дніпропетровськ від німців.” І били по нас три місяці. І тут ось є в Торонто чоловік, який мені каже: “А звідки Ви з дому?” Кажу: “З Дніпропетровська.” “З самого міста?!” Кажу: “З самого.” “А де Ви були під час війни?” “Увесь час був дома.” “То ж я по Вас стріляв!” А я кажу: “Як стріляв?” “То бо я був в тому, в артилерії.” Ні, як він...? Артилерія! Стріляв гарматами. І там маса народу загинуло на нашій стороні. Бо я не знаю, як далеко були ті їхні гармати, може 15 км, від Дніпра, бо й німці туди били, цілий час. Коло нашої хати була та німецька закопана та батарея, і то били ввесь час туди й били, й били.

Б. В якому році це...?

К. В 41-му!

Б. А!

К. Як тільки прийшли.

Б. Тобто великі жертви були?

К. Е, дуже багато було, бо день і ніч... Ну, удень, удень стріляли, а вночі літаки літали совітські по нашій стороні. І то там, там кине бомбу, може, може й невелика, 5-10 кілограмів, але люди не могли спати, знаєте? Чути “гу-ур-р” там, а тоді... на... знаєте,

як апартаменти такі, що три-п'ять поверхів, то тоді ще ото... протилетунська оборона поробила такі вежі, і там сидів і дивився, як літак літає, де, де запалив щось, тоді звонили додолу або по телефону чи що. Ну, і я бачив, як вилізла жінка там, у червоній такій тій, суконці, а там з того боку побачив хтось, що вилізла, і туди попав, то рознесло, може п'ятнадцятеро людей загинуло. Попав туди. Уеа.

Або таке, наприклад: уже як замерз лід на Дніпрі, то я йшов... Но, я, я забув сказати: то я йшов до Яворницьких, пішки, ну, велосопед узяв, але скільки було дротів нарвато і стовбурря всяке, так що може третину я не міг їхати, тільки міг у руках вести. І тоді я добрався до Яворницьких, то... Будинок Яворницького забрали офіцери собі жити, а родину Яворницьких вигнали. І вікна повибивало, тими... Бо недалеко від Яворницьких стояли гармати і били туди, по совітах, а ті стріляли сюди і попали в Яворницького будинок. То знесло дах. Я бачив на другий день, я пішов туди. І побили німців, бо я бачив, я бачив тільки чоботи, постягали з них; щоб стягнути чобіт, то порозрізали халявки, і тоді ранених чи побитих забрали. Ну, і бляху, дах, вікна... А німці, як вже Яворницьких вигнали з хати, деь там у других мешкали, то Яворницький мав багато листування з багатьма людьми, і то марки на конвертах. То там, скажім, листування було з Репіним. Я був {?} із Яворницькими десять років, так я завжди носив на пошту, бо там не було близько, пошта аж далеко, так я там носив здавати заказне. Знаєте, register[ed]? І в більшості тих листів я читав, Яворницький мені дозволяв читати, що, що, що він писав йому. І ті всі листи німці брали і конверт, так як він є, із листом усередині, то ножницями виріз аби марку забрати. І то попустили багато. Уеа.

Б. Жалко. А скажіть, будь ласка, пане Костюк, як це сказав я, мені цікаво, ну, як, як була Ваша робота? Що Ви робили? Чи Ви отримували якусь платню?

К. Уеа. Наприклад, я... Казали, що "Ти будеш електрик." Ну, і там багато, великі будинки, то там повно електрики кругом. А тоді там лампочку треба поставити, а там щось попсувалось, а там щось мали причепити. І прийшов і мені каже: я роблю тут роботу. А приходять дівчина і каже: "Вас кличуть туди, там драбинку треба зробити з дерева на... вилізти на авто." Знаєте, як той, трок чи тяжке авто, то до нього щоб вилізти, треба драбинку. Бо якийсь там німець скавав і підсковзнувся, і розбив собі коліно, і тоді каже: "Піди поклич, і він зробе драбину." А я як раз був зайнятий, так що я не пішов, то мені потім докоряв, що... кавав: "Я тобі морду наб'ю, бо я раз так покалічився, а ти не прийшов." Я кажу: "Я був зайнятий. Сьогодні так, а вчора я не мав коли." Ну от... А тоді хтось загубив ключ. Значить, я, я забув скільки мені платили там за ту роботу, що я був електриком, але загубив ключ і треба було відкрити кімнату і зробити ключа. І я не знав, то зробив, а вони кажуть: "О, то ти й ключі вмієш робити! Ну, то, то, значить, ключі роби." Бо вони погубили багато або не було багато. І я тоді кажу: "То то буде тоді друга платня?" Він каже: "Так." Ну, і я думав, що то правда. А тоді приходять той день платні, за ту електрику мені платять, а за те нема. Я тоді кажу йому, що "Казали, що буде друга платня." Ну, а він каже: "Друга? А тобі цієї не досить?" Я кажу: "Казали! Я не тягнув їх і не силував." І тоді каже: "То ходім зі мною." І ми пішли, і він каже: "Подивися на то... Вилучнік." А я подивився, і тоді каже "Глянь на мене." Я глянув, а він зброю вже до мене тримає.

Б. Чому?

К. Кажє: “Друга платня тобі буде {?}. Хочеш?” Ну, то я злякався, по?...
Б. Так, так, так.
К. Так як...
Б. А Ви отримували обід за Вашу працю або...?
К. Ну, то вони там самі їли. Стояло тягареве авто надворі...
Б. Так.
К. ...і то була кухня.
Б. А Ви теж...?
К. І тоді і мені давали, бо ж не було де інакше харчуватися. Так.
Б. Кожний день, і так...?
К. Раз.
Б. Раз?
К. Раз.
Б. А звичайно звідки Ви брали, ну, харчі?
К. Ну, я їхав по селах, по близьких селах. Кругом було багато знайомих. Як я продавав запальнички, то один дідусь каже мені: “А де Ви були минулої неділі? Я заглядав за Вами, і немає.” Я йому кажу, що я їздив по селах, а він каже: “То ти приїдь до нашого села, і там мій, мій зять,” каже, “тобі дасть їсти, додому.” Так що я їздив. Але...
Б. Чекайте, будь ласка.

Side 2

К. Як я поїхав, велосопедом, і 40 чи 50 кілометрів на південь від Дніпропетровська, і я почув, що цей зять працює у млині. І тоді вони платять мукою. А мені муки треба. Так я приїхав до його хати, найшов, а жінка його каже: “Його немає.” “А де ж він є?” “В млині.” Значить, уже тоді я сів і поїхав на велосопеді, і поїхав до млина. А млин стоїть. І тоді я Михайлові {?} кажу, що “Даром я приїхав.” А він каже: “Нєт, я тобі дам те, що я маю. А я думав, що й ти б заробив. Бо то...” Ну, й тоді... “А що ж трапилось?” А він каже: “Порвався пасок.” Знаєте, belt? І я той пасок справив. І тоді мені дали муки. Так от... А тоді капусти. Поїхав другу неділю, поїхав капусти дістати.
Б. Тобто Ви, Ви часто бували на селі?
К. Ох уєа, тільки тим і жив. Або запальничку продавав. Ну, і тоді вже, як я пішов до роботи, то мені вже часу багато не було на запальнички; то я робив, поки я ще не працював. А як уже покликали до роботи, то тоді менше часу було.
Б. А чи можна було приносити харчі до міста?
К. Уєа.
Б. Не міг ніхто Вам пошкодував там?
К. Ну, я, я їздив до родичів, і як уже там побув пару днів, далеко, сто кілометрів, туди аж до Кривого Рогу, і відтіля їхав велосопедом, то навішав на велосопед ж... скільки тільки міг, аби їхати. Харчі. А то їду і дивлюся: лежать, може, понад сотку солдатів з велосопедами. Така команда була, що на велосопедах їздили, я не знаю, що то за служба була. І я доїжджаю, а мені руку підняли і кажуть: “Гаут! {sic; =out?}.” Ну, уєа,

я думав, що то щось недобре буде. І він тоді каже: “Де ти був?” Я кажу: “У родичів.” “Що ти везеш?” А то наклали мені варені і сирі яйця, насипали, така банка велика, і я її прив’язав до рами, до велосипеда, і там всередині повно яєць і засипано крупою, так що воно не потовчеться. Бо в нас не були такі дороги, щоб як тут: асфальт; там були дороги польові. І він каже: “Открий.” То воно все прив’язане. Ну, і я думаю: “Ти не скажеш, бо може застрілити” {sic}. Бо я не знаю, чи вони хотіли перевірити, що я везу. Але тоді, як я відкрив і вону побачили, що яйця, так як я і казав, що яйця, так вони брали мої яйця, об мій велосипед били і пили. І я нічого не міг сказати. Ще й сміялися. А тоді каже й: “Давай велосипед.” Знаєш. “Бо в нас,” каже, “один поламався.” А я думаю: “Боже, а що я тоді із тим тягарем буду робити?” Але, знаєте, як, як Ви сидите на сідлі, то пружини під сподом є, під сідалом. І вони... одна сторона була поломана. Так я так зробив, що аби тільки тримало трошки. А як він мені каже: “Давай велосипед,” а я отак потягнув, а воно роз’їхалось. Тоді лишив мене з велосипедом. Так що я ще був щасливий. Ну, мене... їздили... Бо як я їздив на село, то чув: кричали жінки. І вони... німці їздили, приїжджали до села, побачили десь свиню на полі чи в подвір’ї і казали, що “Це ми заберем.” Не платили нічого, тільки... То Ви уявляєте собі, що якась там бідна родина, чекали, що собі буде, а то приїхали і забрали.

Б. А Ваші знайомі в селах, що вони сказали про німців тоді?

К. Ну, я знаю, такий випадок був. Був дома, і почали відступати совіти, і палити всі, все збіжжя: пшениця там чи що. Тож уже восени було, після того ж, після жнив. А тоді він подивився: все горить і нема ніде нікого. Так він побіг гасити, бо то ж їсти треба буде щось, а тут усе згорить, і тоді будеш голодний. Побіг туди гасити і йому то там не було так легко, що він до того догасився, що сам загорівся. Щось на нього впало, і він... Качався на землі ж, щоб загасити те, і тут прилетіли німці на мотоциклах і побачили, що він качається, і забрали його до польового... шпиталю того.

Б. Це...

К. Опікся.

Б. ...це знайомий Вашій?

К. Уєа, уєа. І то він мені розказував, що таке було. Ну, то вони, вони йому... там тримали може два-три дні і тоді понамащували, понабандажовували, кажуть: “Іди додому.” То таке було.

Б. А в цілому, ну, який настрій був у населення?

К. Ну, було, люди не знали спочатку. А тоді вже почало, що “Давай, давай молоко, давай те, те,” так як і за совітів було, ніякої зміни.

Б. Ніякої або погіршення?

К. Ну, ще гірше.

Б. В якому смислі?

К. Ну, бо ж то...

Б. Податки були більші або...?

К. Я не знаю за податки, я не знаю, за податки я не знаю.

Б. А що було найгірше на селі, з точки зору селян? Що вони робили?

К. Ну, я бачив так: селяни то є колхоз, все майно спільне, і всі роблять для того

добра. І тоді, скажім, картоплю... двадцять тон картоплі, і вони копають яму в землі, кладуть під спід соломи, а тоді насипають картоплі і знову накривають соломною, і тоді знову землею і знову соломною, так що картопля там зимою не замерзне. А тоді зимою приїжджає військова машина, приїжджає там, знає, що там картоплі, і гукають старосту села: “Давай нам трьох людей набирати картоплю повен той, тягареве авто.” Ні грошей, нічого, тільки беруть уже. То то недобре було.

Б. Так. А в Дніпропетровську ви колись мали вільний час, коли Ви не працювали? Якщо так, що Ви тоді робили? В театри ходили?

К. Та які, по, театрів не було, по. Було, я знаю, що я був дістав..., дістав новинку, що буде український театр в українській драмі, така, був такий Тараса Шевченка драматичний театр, і що буде йти п'єса “Про що тирса шелестіла.” Так називалася. І там уже молодь, бо я ж також належав ще тоді до молодих, то все казали {?} “Ось побачим, побачим, побачим.” Ото новий театр... нова п'єса, за комунізму чи за совітів такої п'єси ніколи не дозволять, бо то така була національно-виховавча. Але тоді німці сказали: “No, не буде п'єси.” І не дали. Балакали, балакали, і так ні разу я не був у театрі, ні разу.

Б. А скільки в цілому Ви брали інформацію: чи Ви читали газети або Ви слухали радіо?

К. Найгірше, що не було ніяких інформацій. Я знаю, ми сиділи... наша родина сиділа обідала, і входить німецький офіцер до нас у кімнату. І він привітався, і мав книжечку, щоб, такий, перекладати. І так прийшов, подивився, і каже: “Доброго апетит.” Ну, добре, а тоді питаємо його: “Що нового?” А він брехав нам, дезінформація, і каже так ніби Ворошилов багато попер, і каже, десь утік на Захід. Але то не було правда. Ну а він, видно, він таку службу мав, щоб дезінформацію поширювати, уеа.

Б. А радіо? Чи діяло радіо в місті?

К. No, не було.

Б. Не було?

К. Не було. Не було. Ну, тоді вже, пізніше... бо як, як, як Яворницька померла, в 43-му році... Яворницький помер в 40-му році, 5-го серпня, а вона померла в травні 43-го року. То я ходив до газети, до редакції—уже тоді газета виходила, а як..., забув, як вона називалася...—оголосити, що померла дружина Яворницького. А вони кажуть, що вже набрано, тому аж завтра буде. І ми тримали тіло покійної Яворницької. Я зробив труну, на роботі люди працювали і дістали мені дошки, і я сам різав дошки і збив труну. І льоду не було, щоб тіло тримати на льоді, так як то... А через те, що... через те, що не могли оголосити в газеті сьогодні, аж на завтра, то цілу добу довше тримали тіло. Воно розкладалося, і тіло надулось. І тоді я ж міряв, як, яку труну треба робити, і запасу давав, а то не влазить, значить, по товщині. Так що я бігом побіг до тих людей і... попросив чотири дошки і зробив наставку, щоб додати вишину. Верх і низ, а між ними ціла дошка. {Слово чи два нерозбірливо} поховали Яворницьку.

Б. А оголошення в газеті...

К. В газеті було.

Б. ...було?

К. Було.

Б. Ага.

К. Але на другий день аж.

Б. Ага.

К. Уєа. А Яворницький як помер..., то то ще ж совіти були. Ну, то я взявся за те, на свою відповідальність, що то я, бо то так, як мій, мій батько був прийма... значить, як би мій, я був прийнятий як синок. А тоді приходить хтось із уряду і каже, що... "Хто відповідає за похорон?" Я кажу: "Я." "Но, уряд буде ховати." Ну, і вийшло так. Мені було жаль, бо то ж ніби я вже знав, що то мій батько і я його буду хоронити, з любов'ю, знаєте, з почестями, священника візьму, хор буде. А тоді, як вони взяли, то вже ні священника, нічого. Я тільки боявся, що ще й оркестру дадуть, бо вони так мали по-комуністичному, замість хору і попа, то вони брали..., оркестра грала там якусь музику.

Б. За німців, чи діяла церква в місті?

К. Уєа. Уєа, я ходив, і наша церква служила по-українськи.

Б. По українській мові?

К. Так.

Б. Виключно?

К. Виключно. Бо то все було по-слов'янськи чи по-російськи, до війни.

Б. Так.

К. А в війну ми мали вже по-українськи. То називався той Преображенський собор, недалеко Яворницького того музею, і там ми ходили, а тоді була дуже велика опозиція, що ми по-українськи, то хтось, хтось підклав бомбу під нашу церкву.

Б. Так.

К. Уєа. І то експлодувало. Може, заслаба була або засильна будова, що тільки покололося, не завалилося. І тоді казали, що то є небезпечно там ходити, хотіли, щоб люди не ходили до церкви. А ми ходили. Найшли архітекта, найшли будівельників, і перевірили, кажуть, що ще сто років стоятеме і можна ходити. І ми ходили. Уєа. А тепер там по-російськи. Так.

Б. А чи це була єдина церква, що діяла, або були ще інші?

К. А-ах. До війни не було церкви, бо я ходив, називалася... раз у рік на Великдень чи на Різдво я ходив, то то називалося... е-е, Севастопольська? "На Лагерному базарі" казали, і там я ходив. Бо то, знаєте, як то до піст {sic; = priest??}, то ідуть до причастя, до споведі, ну, але не було ні дзвонів, нічого, тільки церква. І дуже бідно було. Бо я, наприклад, знаю, ми з Яворницьким їздили до Києва на сесії Академії, мабуть, я був разів п'ять з ним чи шість, то ми там зустрічали багато академіків, бо Яворницький був академік. І розказував академік Філатов, великий спеціаліст очний, то він розказував, що наклали на церкву в Одесі (він в Одесі жив), наклали в Одесі на священника, на церкву, двадцять тисяч податку. То вони заплатили. А тоді за пару місяців "Ще тридцять тисяч," кажуть. Так Філатов пішов до уряду, до НКВД чи КГБ, і каже: "Що ви робите?" Що "Я там до церкви хожу." Він не боявся їх і казав, що, бо ж вони всіх ненавиділи, хто до церкви, а він ходив. То він каже: "Я, я до церкви хожу і хочу ходити. І ото, що заплатили, то то я заплатив. Але більше не робіть, бо громада не має грошей, і я більше не дам." І тоді більше не наклали. Уєа.

{ короткий коментар Б і декілька слів К нерозбірливо }

К. То в Одесі. А в Дніпропетровську такого Філатова не було, і ми не, ми не мали того. Севастопольська церква. Я не знаю, якого святого вона була. То там я ходив. Ну, було, я вихований в такому релігійному дусі, як син священника; та, так воно було.

Б. Чи Ви можете щось сказати про вербовку в Німеччині? Як це було?

К. Oh уеа. Ну, ховалися люди, щоб не їхати. І багато... Прийшов і каже, що... отой і той список, і вже їдуть. А він, залюблений був хлопець, а дівчині кажуть їхати. Так він пішов просити їх, що “Не беріть її,” а вони сказали: “No.” То і він також поїхав. І вдвох були разом. Вони приїхали туди, і робили десь у фермера, і там мали мешкання. Ну, і потім він вернувся додому з нею; і це недавно, може років п’ять чи вісім, мені дали знати, що він помер, той.

Б. А чи не важко було сховатися?

К. Ховались!

Б. Як, наприклад, робили, яким чином?

К. Ну, ховалися, як мали десь родичів по селах. Як тут нема, і ніхто не зна, де вона поділася, то знають, що ховається, але не знають, де і як найти. А люди помагали ховати. Або навіть у іншу область десь поїхав, знаєте. Скажім, з Дніпропетровська на Донбас, чи там до Кривого Рогу, чи до Херсону.

Б. Так.

К. Уеа.

Б. А Вас не брали у вербовку?

К. No, no.

Б. Тому що Ви вже працювали?

К. Тому, що я працював. Уеа, так, тому що я працював. Але... багато було таких... такі навіть були, що дівчата старалися не їхати, так робилися вагітними, знаєте?

Б. Ясно.

К. От вона ось з животиком, і тоді вона не їде. Бо хто там її потребує... Всякі...

Б. То тоді їх не брали?

К. Тоді не брали. Так що були й такі. Але я знаю, мого брата товариш по інституту, забрали його, а він утік. І там дуже він бідував, чи їсти не було, чи тяжка робота, на хімічних всяких, знаєте, шкідлива. І він утік. І тікав два місяці. Уже близько був до дому, і поліція німецька його піймала, чи жандармерія. То його так побили, що поотбивали йому печінки.

Б. Німці?

К. Німці. На допитах чи що. Уеа. Але замість, замість допомогти йому, то, то, то заявили до поліції, і тоді його забрали, бо він десь лежав на городі, у якоїсь там господарки німецькій {sic}, а йому сонце, цілий день йому пекло, і йому води хотілось. Так він попросив: “Принеси мені води,” а вона привела поліція. І пропав. Уеа.

Б. В місті напевне були теж поліцаї?

К. Уеа.

Б. В Дніпропетровську? Чи це були українці?

К. Я думаю, що були. Бо то були дві: була воєнна і була цивільна. То цивільна, я думаю, всі рядові були українці.

Б. А що це були за люди?

К. Що йшли до поліції?

Б. Так.

Б. Ну, може такі, що покривджені, а може такі, що не було чим зайнятись, то йшов туди, так дадуть їсти, дадуть одягу. Бо Ви знаєте, що, що і одягу ж не було. А як піде у поліцію че де, то вже і одягнуть його. Може й то також було причиною. Бо я знаю, один казав, що “Я йду в {слово нерозбірливо}.” Я кажу: “Ну, я би ніколи не пішов.” А він: “Чого? Там одягнуть, там їсти, то то...” Ото так балакали.

Б. А чим вони займалися, ці люди?

К. Не знаю. Я не знаю. Я ніколи, ніколи не, не, не мав нагоди десь там бути... Бо не було нікого, щоб у поліції був. Якийсь...

Б. Чи в місті ще були комуністи, за німців?

К. Були. Вони ходили й зголошувались там... Я не знаю, чи раз на тиждень, чи раз на два тижні, десь там реєструвалися.

Б. Весь час? Постійно вони так...?

К. Ну, кожних... місяць чи... Я не знаю, як, але я чув, що ходять там, зголошуються. Я чув.

Б. А крім цього ніхто їх не чіпав? Ніхто не робив...?

К. Я не знаю, може й постріляли декого. Бо я, наприклад, чув, що один механік був, і німці його застрілили. А він був добрий механік, я з ним працював. І я не знаю, чи він був партійний чи ні, я його не знав. А тоді чую, що його немає. І мені було шкода, бо він знав, що мій тато священник, а він ніколи не заявив, і я там спокійно робив, на тій, на тій роботі.

Б. А Ви колись бачили радянських військовополонених?

К. Уєа, добре, що ви запитали. Як, як вже замерз Дніпро, то баржі стояли на, на... замерзлі. І там було повно зерна, і вони горіли. Чи у війну {sic} запалилися чи мож загорілося тому, що то нема догляду, нема вентиляції, і то... може, само вибухло, вогонь, зіпріло, знаєте? Так я бачив, що баржа, то може яких 500 тон тамто чи скільки, пшениці, і тоді німці посилали полонених, і мішками носили на берег. Але полонений був обдертий і босий. І я на мості стояв в Дніпропетровську і бачив нанизу, як він ступив, так кров на льоді з босої ноги. Як другий ступив, і так пішов, то кров, на кожному кроці була кров. Мені так шкода було. І я бачив, як їх стріляли.

Б. А чому стріляли?

К. Ну, бо він не може йти. Босий, й то ж... фізично не міг витримати. Бо вже й ноги не тримають, а той його дострілював. Або, може, не слухав, щось огризавсь, і також. Я бачив: застрілили. Так що я просто не міг бачити того. Страшне.

Б. А багато було військовополонених в місті? Або дуже рідко...?

К. Ну, вони десь їх тримали в таборах, але то я на Дніпрі бачив.

Б. Так.

К. Бо мій приятель тут є, так він казав, що йшов пішки, і в кожному селі йому давали їсти. Але прийшов додому, у військовій одежі, а дома найшов своїх, а вони всю одягу його промінjali за харчі, бо не було чого їсти. І він так у військовому ходив, у совітському. І тоді побачили німці, їхали автомобілем, і дивляться: вояка ходить совітський. То й питають: “Що ти за один?” А він каже: “Ось я тут живу, ось моя

родина.” “А чо ти в...?” А він каже: “Нема чоґо змінити.” І вони засміялись і поїхали. Так, так... не було одежі. Уеа.

Б. Чи Ви можете щось сказати про євреїв в місті? Чи були євреї? Чи тільки...?

К. Ну, як були, певно. Але тоді вони тікали, перед війною, перед німцями.

Б. Більшість або всі?

К. Я думаю, бо я, я знаю, що тікали, бо я бачив навіть, як я в школі був, то директор ще ж був тоді той, мій. І він прийшов і каже мені, що “Є біженці, з Одеси, і вони мусять десь переночувати, поки вони собі квитки дістануть на потяг і поїдуть далі на схід. Так ось оці три перші кімнати, класи, отуди їх...” Бо то ж моя робота була. Уеа, завідующий. То вони були. І то кожний день поїдуть мужчини і вертаються: нема квитків. І знову поїдуть, і знову вертаються: нема. А тоді одного дня я прийшов до роботи, а їх уже нема: виїхали. Коні покидали (бо вони возами приїхали), коні покидали, вози покидали, забрались і поїхали. То ще, значить, живі поїхали, цілі. А після того я ніде їх не бачив, ніколи.

Б. Якою мовою говорили люди в місті за німців? Чи більшість говорила російською мовою або українською мовою?

К. Я не знаю. Поки я був, то ще такого не було, щоб дуже багато говорило по-руськи. Говорили по-українськи. Але як уже я... як мене не стало, то там сташно натискали, щоб ніхто не говорив по-українськи. Ні шкіл не було, не, не вчили, і навіть невільно було говорити. Як хто заговорив по-українськи, то з нього могли сміятися, навмисне, знаєте, щоб дошкулити. Уеа. Але я, на приклад, вчився по-українськи, моя дружина у Києві (вона сама з Києва), то вона вчилася по-українськи, десятилітку, так, як і я, але як вона прийшла до політехнічного інституту, а там нема по-українськи, тільки по-російськи, так вона мала клопіт, бо термінологія, інакша вимова, і вона...

Б. Так.

К. ...мала дуже пильнувати за тим усим, бо то чужа мова. Уеа.

Б. Так, так. А за німців в Дніпропетровську, ну...

К. Шкіл не було.

Б. Шкіл не було. А люди говорили якою мовою?

К. Такою, якою хоче.

Б. Ага. Змішаною такою, як...

К. Уеа, певно. Як хто якою говорив, так і... Але оце ж дивіться, я був три роки тому вдома, і я шукав за своїм товаришом по школі, як то кажуть schoolmate. То я, я знав на тій вулиці він жив, але я забув номер будинку.

Б. Так.

К. То я ходив з будинку до будинку. Моя племінниця пішла зі мною, каже: “Вам буде товариство.” І ми пішли. І мене здивувало: у кожній хаті всі говорили до мене по-українськи. Мені було дуже приємно. І те, і кажуть мені: ‘Молодий чоловіче’ чи там “Чоловіче, чоловіче, Ви ніколи не найдете. Ви шукайте, хто тут старожили, щоб мав 80-90 років, тоді вони Вам допоможуть. А молоді не знають, бо то 50 років тому.” Я ж не був дома. “А хто тут такий?” я кажу. “То ж тут є баба Валя.” “А яка то? Де то...?” А кажуть: “Третя хата.” Так я пішов і стукаю, а бабуся виходить, я кажу: “Ви баба Валя?” “Баба Валя.” “А як же Ваше прізвище?” А вона каже: “Швачка!” (та, що шити). Ну, то, бо тут, наприклад, я думав, що там вже і нема української мови, а там...

Б. Так, так.

К. ...всі говорили по-українськи. То мені подобалося.

Б. Так.

К. Уеа.

Б. Ви вирішили поїхати на Захід, так?

К. Ну...

Б. Не хотіли жити...?

К. Но. Я, я збирався їхати, але не було транспорту, і тоді я зібрався їхати велосипедом. І за... сьогодні я збиравсь і рано мав їхати. Не знаю, чи з того б щось вийшло чи ні, бо як, велосипед як сухо, а як мокро, дощ, то вже не поїдеш. Але німці прийшли і забрали мене з батькової хати. І посьогодні. Бо вони сказали, що тільки на один день, окопи копати. І ми поїхали. А тоді ми викопали окопи, а вони кажуть: "Ще за горою будем, один викопаем." І за горою, а тоді мотоциклами кругом обчепили, наставили ті, зброю, і забрали, й забрали, й забрали. Так що.. то такий був арешт. І я ще з братом був, то брат тут уже помер, вісім років тому. Уеа, вісім років. А отоді нас двох. Так ми, три тижні ми були в тому, не давали ні їсти ні пити. І ще й так. Мій брат молодший, він не, не дбав ні про що. А я думаю: "Як же ж можна? Їсти не дають, пити не дають, а що ж завтра буде?" Ну там, може, як, може, пів-фунта масла було у торбині, знаєте? Хліб поїли, а масло лишилось. А тоді... Так що по дорозі, як я йшов, то де що ж було таке, що їсти, я все пхав собі до кишені. Кукурузи: я його підняв (бо то вже була пізна осінь: нас арештували 30.10-го, тридцятого жовтня, то вже пізно), і я зерно туди, а качан викинув. Тоді капуста, знаєте, як рубають капусту, то стоїть той стовп, на якому капуста трималася. Так я той стовп зрізав і все те зовні тверде, те таке тее як дерево, обрізав, а всередині качан, те що можна було їсти. То я й так... Тоді ягоди такі, по дорогах були такі посаджені, так я все те туди, у кишеню. І тоді хлопці вже так три-п'ять днів, уже не мали де нічого їсти. То приходе і каже: "Дай мені ягідку, б в роті сухо; дай мені кусочок качана; дай мені кукурузи там, жувати." А німці, ті що нас пильнували, побачили, що до мене всі підходять. Тоді під'їхав до мене на коні, і помахав на мене, щоб я ближче підійшов, і наставив на мене зброю, і каже: "Ти є якийсь лідер? Ти щось збираєшся? Ви щось хочете зробити? Бо," каже, "до тебе всі підходять." То каже: "Дивись!" І то так кричить: "Дивись! Щось тільки трапиться, перша куля тобі в лоб!" І я злякався, знаєте, бо... вони приходять, просять ягоду, а він каже, що "Ви збираєтеся." Так ми на другий день утікли, з братом. І то таке, що можна й перехреститися і забожитися, як... я так то вважав би, що то Бог нам поміг втекти. Бо мали б загинути. Уеа. То така банда, що так жартувати нема чого. А так серед білого дня ми втікли.

Б. А куди?

К. Значить, {пару слів нерозбірливо} було на {слово нерозбірливо} день, а ми прийшли вечором, десь треба ставати, може нас було понад сто людей. І порожні там десь, де були коні. Ну то коні забрали, чи погнали на схід, чи німці забрали, а то все порожнє, і туди нас ночувати. І треба води, може не стільки для нас, як для німців. І приїхав чоловік... на конях бочка, і їхати набрати води. І я побачив, що є нагода, і скочив на того воза, і брат скочив. А той кричить: "Що ви робите?" А кажем: "По воду їдемо." Ну і... а там таке відро завбільшки, знаєте? Бо то а-а, як в нас казали

“журавель,” що можна велике відро витягнути, бо там тягар на другому кінці і то ти йому поможи, і воно піде.

Б. Так.

К. Так як на вазі. І то нас врятувало. А ми як тільки прийшли до тої води, і тоді кажу тому чоловікові: “Ви беріть воду, а ми підем попросимо кусок хліба.” І за хату, і по кущах—і посьогодні. Ну. Тоді, там було багато наших, і потім...

Б. Там? Де, де це “там” Ви маєте на увазі {слово нерозбірливо}?

К. На Україні ще.

Б. О так, так.

К. Ще на Україні. Бо, скажім, там були такі, що мене знали ще з дому і мого тата знали. І тоді вони вернулись додому, і хтось там побачив моїх родичів і каже, що, що “Миколу хотіли застрілити, а він утік.” Ну, і вони журилися. То я, я не знав про своїх 26 років, бо то невільно було. Я думав, що вони... як тато, тато десять років ще був на засланні після війни.

Б. А то Ви попали в Німеччину спочатку, так?

К. Так.

Б. То Ви були в таборі?

К. Уєа. Я, я, я йшов... тоді, як я втік, так я йшов пішки, *сім місяців*.

Б. Пішки?

К. Так. Я прийшов пішки аж до Гандеята {sic}, Мадярщина, а там вже тоді на потяг і поїхали до Німеччини. Бо, знаєте, так було: як я втік, як би ж було нормально, так я б міг додому вернутися. Але я й дома собаче життя мав: то мене з школи вигнали, то мене з роботи вигнали, то тата забрали, дід у тюрмі помер, і я ще прийду: нате й мене. То вже я, я, я збирався-таки їхати на Захід, але мене німці забрали. Ну, і це ж там дома... Мій тато тоді як сидів, то його там interrogate, знаєте, допитували. А він каже: “Мій синок те й те робив.” А він каже: “Ми знаєм, що Ваш синок робив, ми знаєм.” Значить, що німці забрали мого сина і то... А тоді вже аж поїхав до Німеччини і там працював.

Б. А легко було там залишатися, або...?

К. Ну, то то...

Б. Бо Ви були, були колишній громадянин Радянського Союзу?

К. Уєа. Ну, наприклад...

Б. Тамті країни не дуже хотіли мати...

К. Но. Але ж вони брали, бо їм бракувало робочої сили.

Б. Так.

К. Німці брали. Тим більше що я, я по-німецьки трошки говорив, бо я ж дома ще її вчив у школі. Ну, і тоді нас привезли на станцію і скинули, може чоловік 80, і якісь прийшли пани, у капелюхах і з пір'ям, ті пір'я такі, і каже, що “Ми всіх молодих заберем.” А там були такі, що й діти були, і старі. Ну і ті нас забрали, привезли на фабрику, і кажуть, що “Ви тут будете робити” і що “Ідіть купайтесь, і тоді дамо вам істи...”

Б. Які були умови праці?

К. Жахливі.

Б. Жахливі?

К. Жахливі. Знаєте, я працював як електрик...

Б. Так.

К. То... працюєш цілий тиждень, 12 годин на день. 12. Всі працювали 12 годин на день, навіть німці і ми, всі. Так там все працювало, там не було, що сидить дома і не працював. Якщо старе, слабе, так сиділо десь на кріслі і щось робило, але робило. Ну і тоді... в неділю вихідний, а мені кажуть: “Мотор треба той зійняти {?}, а туди поставити.” І нема вихідного. Ну, то я ішов, наприклад, десь, як мав вихідний, то йшов на село, десь направив машину до шиття або якусь там річ справив, черевики полатав, бо я пробував все, і там мені дали щось кусок хліба. А десь раз картоплі копали, а я йшов, думав, може десь найду дикі ягоди, а він мене гукає. Я думаю: “Зараз мені шию наб’є, бо невільно по його землі ходити.” А він каже, що “Поможи мені картоплю збирати.” Ну, а я мав так при’язано аж тут, порізано було так, а він каже, що “Поможеш.” То він мені дав пів-мішка картоплі! Тільки він боявся, щоб ніхто не бачив, і каже: ‘Почекай трошки, поки всі розійдуться’: ті, що картоплю помагали, а тоді дав мені картоплі. То я прийшов до табору і до хати не міг нести, бо вночі гестапо може шукати, і найде, і заб’ють. Так я викопав в лісі яму, наклав картоплі туди, і тоді кожний день ішов на роботу і брав чотири: брат брав дві картоплини в кишені і я. І там на роботі пекли і так ми собі давали раду.

Б. Почекайте, будь ласка.

Б. Що ми можемо закінчити розмову...

К. Добре.

Б. А як, як німці ставились до Вас в Німеччині?

К. Недобре.

Б. Недобре?

К. No.

Б. А гірше, як в Україні або...

К. No-но.

Б. ... те саме?

К. Знаєте, я був електрик, так що я всюди мав по фабриці ходити, де мене кликали. І я прийшов, дивлюся: німець робить такий... чашку із бляхи, з алюмінію. Бо я був електриком, а мій брат був у слісарні. Так я дав ту чашечку без вуха, знаєте, вушко треба? Кажу йому, братіку: “Ти дороби вухо і будемо мати чай... чашку,” власне, бо ми не мали нічого. А він узяв і десь так поклав, а тоді вже як був... перерва на обід, то він почав вертати там і приробити вушко. А його начальник, чи мастер, чи як його там називали, прийшов і каже: “Що це ти робиш?” Каже: “Та хочу вушко причепити.” А він взяв потовк ногою і каже: “Не велено, на роботі, а не тут чашки робити прийшли.” А в мене був добрий мастер, а в нього не був добрий. А були, були такі, що я пішов до магазину купити щось: картоплі, капусти, моркви, буряка, цибулі. І прихожу: нам нічого не вільно було десь мати, тільки купити. А вона каже: “No.” В одному магазині “No,” в другому, в третім, а тоді в один прийшов, а вона ніби так...

Б. А чому вона сказали “ні”? Бо Ви українець?

К. Чужий! Auslander, чужинець. І тоді я думаю “Ну, я тут дістану. Вона усміхається, така не є зла.” І тоді вона десь пішла, і приходять такий здоровий мужчина, і вона

йому сказала: “Ось він мені не дає працювати...”

END